

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.В.Ясць*

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Висвітлюється використання порівняльно-історичного методу у працях М.Драгоманова в контексті соціогуманітаристики кінця XIX – початку XX ст. Розглядається специфіка формування компаративних запитів українського вченого, зокрема їх інструментальні особливості. Обстоюється думка про стадіально-еволюційну підоснову компаративістики М.Драгоманова.

У середині XIX ст. натуралістична програма позитивізму привнесла на терени соціогуманітаристики ідеї поступу та еволюційно-лінійного розвитку людства, які спричинилися до пов'язання низки культурно-історичних епох в єдиний ланцюг. Ця специфікація евристичних запитів до минувшини пересунула проблему вирізнення і маркування загального / особливого / одиничного на якісно новий щабель, оскільки формулювалася вже не в сенсі пошуку якихось локальних відмінностей або, навпаки, подібностей, а в руслі виявлення всеосяжних законів історичного розвитку, передусім у контексті переходу від однієї доби до іншої.

Приміром, один із засновників позитивізму О.Конт уважав, що такі закони можливо віднайти саме шляхом порівняння різних епох культури¹. Більше того, та чи інша культурна доба конструювалася шляхом зіставлення з іншими історичними епохами – попередніми і наступними.

Предтечі такого підходу побутували ще в межах пізньопросвітницької історіографії. Наприклад, у відомому есе Й.К.Ф. фон Шіллера про всесвітню історію йшлося про «метод висновків за аналогією», котрий спирався на тезу про «безперервність світового розвитку»². Проте думка про еволюційне розгортання минувшини стала наріжним каменем історієписання лише в позитивістських дослідницьких стратегіях, покладених до основи компаративних студій другої половини XIX – початку XX ст.

Ця концептуалізація дозволяла досягнути передумови та чинники історичного руху, простежити динаміку суспільства і скласти певні уявлення про

* Ясць Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

¹ Бернгейм Э. Введение в историческую науку / Пер. с нем. – Москва, 1908. – С.19.

² Шиллер И.Х.Ф. В чём состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения // Его же. Исторические работы: В 8 т. – Москва; Ленинград, 1937. – Т.7. – С.608–609.

соціальну поверхню, себто, про структуру соціуму, яку часто-густо називали «статикою». Отож, провідний рефрен історичного письма зміщувався від опису одиничних й унікальних прикмет, які були властиві адептам романтичного історієписання, до пошуку загальних та універсальних смислів, котрі прагнули віднайти прибічники позитивізму.

На думку німецького історика Е.Трельча, «теорії Конта виявилися за своєю природою вжитими, зокрема, до таких областей історичного дослідження, які за браком письмової традиції вже самі собою надають *мало індивідуально характерного* і тому можуть бути до певного ступеня *схоплені лише у вигляді загальних побудов* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – О.Я.)»³.

У руслі цього парадигматичного повороту до загального, еволюційного та закономірного й постав порівняльно-історичний метод як один із найуживаніших інструментів позитивістської історіографії. Утім, у широкому сенсі тодішня компаративістика була не стільки інструментальним засобом, скільки аксіологічною складовою певного стилю мислення, що містив ту чи іншу настанову, зокрема в позитивістській версії – еволюційно-каузальне мірило вартості.

Такий підхід спричинив потяг до тотальної генералізації та вельми широким узагальнень, здебільшого в дусі генетичної спорідненості певних явищ, процесів, фактів, що мали соціологічну, точніше, соціологічно-еволюційну підоснову. Відтак дослідницькі стратегії позитивізму прагнули представити та пояснити одиничне і виняткове на обширах минулого як той чи інший вислід загального й універсального.

Наприклад, російський історик М.Коялович наголошував на особливій ролі «новітнього наукового прийому» – порівняльно-історичного методу, позаяк останній не тільки надає «належного сенсу кожному історичному явищу, але й *те більш загальне значення*, що тільки при ньому може з'ясуватися й історична індивідуальність народу, і *та його історична робота, котра складає його частку участі й значення у всесвітньому житті людства*»⁴.

Проміжну ланку у таких репрезентаціях минувшини зазвичай посідали різноманітні видові, родові, класифікаційні та типологічні узагальнення, тобто, відповідні каузальні залежності, які певною мірою уподібнювалися, наслідували чи нагадували природничі канони тодішнього мислення. Зрештою, ці формалізовані положення мали впорядкувати фактографічну площину історії і, водночас, стати підґрунтям для всеосяжних конструкцій.

Скажімо, російський соціолог М.Ковалевський обстоював думку, що «завдання порівняльного методу в тому сенсі, як ми його розуміємо, зводиться до того, щоб *виокремити в особливу групу схожі у різних народів на подібних ступенях їх розвитку звичаї та установи*, і надати тим самим матеріал для побудови історії поступового розвитку форм співжиття та їх зовнішнього відображення права»⁵.

³ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. – Москва, 1994. – С.333.

⁴ Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Санкт-Петербург, 1901. – С.463.

⁵ Ковалевский М.М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приёмы изучения истории права. – Москва, 1880. – С.19.

Загалом інструментальна спрямованість на виявлення спільного, ізоморфного у порівнювальних об'єктах, явищах, процесах, фактах, притаманна позитивістським дослідницьким стратегіям, вважається первинною, позаяк передуює орієнтації на виявлення відмінностей⁶. Відтак російський історик Р.Віппер отожнював порівняльний метод із «спостереженням повторів»⁷.

Вочевидь, первісним орієнтиром порівняльних студій була звичайна аналогія, тобто, схожість фактів, подій, явищ і т.п. Зокрема, німецький історик Й.Г.Дройзен пов'язував уживання компаративного методу з аналогіями, себто, з пошуками подібностей⁸. Іноді порівняння за аналогією набували в позитивістському інструментарії гіпертрофованого вигляду. Відтак візія соціального організму одного із засновників позитивізму Г.Спенсера вибудовувалася значною мірою на тотальних аналогіях між функціями організму та суспільства. Причому англійський мислитель обстоював думку, що великі аналогії спричиняють більш дрібні паралелі⁹.

Утім, думки про еволюційну єдність світу історії та простору культури продукували й різноманітні компаративні експерименти, які поступово виходили поза межі усталених позитивістських візрів мислення на обширах соціогуманітаристики. Передусім ідея аналогії стає важливим засобом для упорядкування розмаїтого фактографічного матеріалу, зібраного на теренах різних національних історій. *«Без ідеї про аналогії в появах життя різних народів і їх культурних переїмах, навіть найповажніші наукові праці по історії цивілізації та й етнології не можуть мати іншого значіння, окрім зібрання та зшиття матеріалів»*, – зазначав М.Драгоманов¹⁰.

Недаремно саме у середині XIX ст. народжуються порівняльні мовознавство, міфологія та релігієзнавство, а компаративний метод посідає чільне місце в дослідницькому інструментарії етнографів, етнологів, фольклористів, антропологів, археологів, культурологів, лінгвістів, статистиків, економістів, істориків права й аграрних відносин тощо. *«Встановлення порівняльного методу вивчення було найбільшим успіхом нашого часу. Метод цей привніс світло та порядок до цілих галузей людського знання, котрі до того були сповнені темряви та безладу»*, – наголошував англійський історик Е.Фрімен¹¹. Ця сентенція виразно демонструє масштаби поширення компаративних студій у соціогуманітаристиці кінця XIX ст.

Порівняльно-історичний метод, у певному розумінні, розглядали і як своєрідний заміник експерименту на теренах тодішніх суспільних та гуманістичних дисциплін, оскільки цей лабораторний інструмент не можливо застосувати щодо минувшини і навіть до соціального та інших суспільних зрізів

⁶ Румянцев М.Ф. Теория истории. – Москва, 2002. – С.68.

⁷ Виппер Р. Очерки теории исторического познания. – Москва, 1911. – С.59.

⁸ Дройзен И.Г. Энциклопедия и методология истории // *Его же. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории* / Пер. с нем. – Санкт-Петербург, 2004. – С.243.

⁹ Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Пер. с англ. – Минск, 1998. – С.306.

¹⁰ Драгоманов М. Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях // *Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство*. – Л., 1906. – Т.2. – С.166.

¹¹ Фріман Э. Сравнительный метод и его значение // *Его же. Сравнительная политика (шесть лекций, читанных в Королевском институте в январе и феврале 1873 года) и единство истории (лекция, читанная в Кембриджском университете 29 мая 1873 года)* / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 1880. – С.1.

тогочасної сучасності. Приміром, французький соціолог Е.Дюркгайм називав компаративістику «непрямим експериментальним методом»¹², тобто, розглядав цей засіб як своєрідний ерзац, порівняно з класичним експериментом у природничих науках.

Таке розширення сфери застосування порівняльного методу неминуче мусило виплекати і зміну його операційного призначення не тільки як інструменту суцільної генералізації, а й як засобу розрізнення, урешті-решт, способу маркування відповідно до тих чи інших конструкцій та смислів, які вони продукують. Адже ідея аналогії, подібності чи зіставлення спиралася на припущення про наявність певної однорідності в порівнюваних предметах, об'єктах, явищах, процесах, фактах і т.п., тобто, потребувала виявлення якихось взаємовідносин, спільних ознак між ними, що й утворювали площину чи вісь компаративістики.

Спочатку науковці-гуманітарії вибудовували засади порівняння з апіорної тези про еволюційну єдність соціального світу, а відтак уважали слушною думку про генетичну взаємопов'язаність явищ і процесів відповідно до того чи іншого рівня розвитку цивілізації.

Зокрема, Д.Багалій наголошував, що вживаючи «так званий порівняльний метод, за яким зіставляються різні форми людського співжиття, за найрізноманітніших умов їх існування, таким чином, іноді на підставі аналогії можна відтворити те, про що мовчать прямі свідчення, зокрема, якщо до цього порівняльного методу ми додамо ще й чисто історичний, себто *визначимо різні суспільні форми в їх послідовному розвитку в одного й того ж народу*»¹³.

Проте вже наприкінці XIX – на початку XX ст. міркування про еволюційні засади помітно диференціюються, зазнають культурних й інтелектуальних перетворень, інорідних включень і т.п. Неокантіанство та соціологізація історії спричиняють поширення новацій навіть у межах позитивістського світобачення.

Отож, навіть такий «правовірний позитивіст», як російський історик М.Кареев, пропонує специфікувати вживання компаративістики на засадах вирізнення методологічної опозиції номотетичний (типологія, пояснення) / ідіографічний (індивідуалізація, розуміння)¹⁴. Така диференціація відображала відомий неокантіанський поділ світу науки на науки про дух (культуру) та науки про природу. Саме на цьому підмурку народилася методологічна пропозиція М.Кареева про вирізнення двох компаративних методів – порівняльно-історичного, скерованого на виявлення генетичного зв'язку між фактами минувшини, та порівняльно-соціологічного, зорієнтованого на виявлення каузальності¹⁵.

Утім, веберіанська компаративістика початку XX ст. уже спиралася на пошук унікальності в історичних об'єктах і процесах, послуговуючись не позитивістською настановою про еволюційну єдність, а спеціальними конструктами – «ідеальними типами», які виступали як універсальні мірила вартості. У такому контексті

¹² Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Пер. с фр. – Москва, 1995. – С.139.

¹³ Багалей Д.И. Русская история: Пособие для высшей школы и руководство для учителей и самообразования. – Москва, 1914. – Т.1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – С.10.

¹⁴ Див.: Румянцева М.Ф. Теория истории. – С.198–199.

¹⁵ Кареев Н. Из лекций по общей теории истории. Теория исторического процесса. – Петроград, 1916. – Ч.1: Историки (Теория исторического знания). – С.147–148.

явища, процеси та об'єкти розглядалися за рівнем їх наближеності чи віддаленості до «ідеального взірця», скроеного в дослідницькій уяві.

Натомість фундатор однієї з найвідоміших циклічних теорій історії ХХ ст. О.Шпенглер метафорично назвав аналогію «засобом для розуміння живих форм», завдяки якому «розрізняється полярність та періодичність світу»¹⁶. Ця заувага наві'язує до циклічної теорії восьми (чи дев'яти!) замкнутих організмів-культур О.Шпенглера, а його порівняльно-історичний метод ґрунтується на вихідному положенні про спільні цикли їх побутування.

Така конструкція підважувала один із засадних догматів позитивізму – тезу про «невпинний Поступ», але не відкидала натуралістичні взірці мислення вповні. Тим більше, що циклізм О.Шпенглера тією чи іншою мірою тяжів до позитивістського органіцизму, хоч і зазнав помітної мутації в руслі ідей модерністської естетики й культури, насамперед філософії життя чи віталізму. Зрештою, компаративні «експерименти» німецького мислителя трансформувалися у теорію морфології всесвітньої історії, котра розглядалася як світ динамічного становлення «живих форм» чи організмів-культур.

Так чи інакше, уживання порівняльно-історичного методу вимагало від тодішнього дослідника окреслення такої сукупності умов та обставин, ба навіть загальної пізнавальної ситуації, за якої можливо застосувати цей інструмент. Відтак ішлося про певний евристичний запит історика чи вченого-гуманітарія до минувшини у вигляді попередньої гіпотези (еволюційно-стадіальна єдність історії, циклічність історичного руху, варіативність у контексті ідеально-типологічних концептів і т.п.), котра дозволяла встановити сенс авторських міркувань і навіть усієї конструкції, себто, виявляла семантичну функцію компаративістики. Проте формулювання такої гіпотези, точніше, компаративної вісі чи площини порівняння було безпосередньо пов'язано зі стильовим візерунком творчості конкретного вченого.

Означені інтелектуальні й культурні метаморфози спостерігаємо у творчості багатьох європейських істориків другої половини ХІХ ст., зокрема, у текстах того ж таки М.Драгоманова. Зазвичай порівняльно-історичний метод у письмі цього українського інтелектуала пов'язують з етнографічними, етнологічними та фольклористичними практиками. Скажімо, Б.Крупницький уважав, що «як історик, Драгоманів уже з свого фольклористичного фаху перебрав порівняльно-соціологічний метод і вказав на потребу його для української історії»¹⁷. Якщо взяти до уваги численні тексти М.Драгоманова з різноманітними етнографічними та фольклорними сюжетами, то це спостереження видається досить слушним. Тим паче, що до історії етнографії український учений увійшов саме як адепт порівняльних студій¹⁸.

Однак витоки компаративістики М.Драгоманова на обширах Клію – більш глибокі, позаяк походять зі стильових вимірів його історичного письма та

¹⁶ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. – Москва, 1993. – Т.1: Генштальт и действительность. – С.129.

¹⁷ Крупницький Б. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники). 4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // *Його ж.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.111.

¹⁸ Пытин А.Н. История русской этнографии: В 4 т. – Санкт-Петербург, 1891. – Т.3: Этнография малорусская. – С.408–409.

світогляду. «Я вважав конечним через приклад *космополітичного порівняючого методу* хоть до одної частини культурного українського матеріалу противудіяти ограничено-націоналістичному настрою українофільських кружків, що розвився у них в зв'язку з загальною в Росії «самобытническою» реакцією», – зазначав історик у своїх автобіографічних записках¹⁹. Зауважимо, що означення на кшталт «космополітичний», «європейський», «загальнолюдський», «всесвітній», іноді «інтернаціональний» порівняльний або порівняльно-історичний метод («дослід», «спосіб») рясно представлені в текстах М.Драгоманова.

Вочевидь, космополітична складова посідала поважне місце в його світосприйнятті та поглядах. Властиво те, що становище «громадського наймита» на еміграції (афористичне і почасти самоіронічне визначення М.Драгомановим свого характеру співпраці зі Старою Громадою)²⁰, мимоволі змушувало його адсорбувати популярні дослідницькі та культурницькі практики, які побутували на обширах Західної і Центральної Європи.

Проте витоки космополітизму М.Драгоманова мали ще доеміграційне підґрунтя. На думку Л.Білецького, космополітична настанова сформувалася у майбутнього вченого за гімназійних часів, оскільки до Університету св.Володимира він увійшов переконаним космополітом²¹. Більше того, навіть вихованців першої народної школи на Подолі, якою опікувався гурток М.Драгоманова, у середовищі громадівців називали «космополітами»²².

У цьому контексті космополітизм постає як культурний та інтелектуальний припис, який продукує компаративні устремління щодо навколишнього світу як із перспективи тодішньої сучасності, так і минулого та майбуття. Власне, український інтелектуал формулював цю вимогу як з'ясування відносин «межи так називаними народніми і культурними, національними й інтернаціональними елементами цивілізації»²³. Це авторське означення є ключовим для розуміння тих евристичних запитів, які М.Драгоманов адресував до української минувшини. Відтак навіть його міркування про періодизацію минулого України сформульовані в компаративному дусі: «Треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, *пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській*»²⁴.

За спостереженням Д.Дорошенка, «Драгоманів раз-у-раз підкреслював необхідність увести українську історію в рамки історії загально-європейської,

¹⁹ Драгоманов М. Доповнення до автобіографічної замітки // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. – Л., 1896. – С.392–393.

²⁰ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т.1: Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870–1895 рр.). – С.254.

²¹ Білецький Л. До початків слов'янофільства М.Драгоманова (1859–1869) // Драгоманівський збірник: Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі / Під заг. ред. д-ра В.Сімовича. – Прага, 1930. – Т.1. – С.11.

²² Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). – Л., 1889–1892. – Ч.1/5. – С.17.

²³ Драгоманов М. Байка Богдана Хмельницького (Присвячую пам'яті М.І.Костомарова) // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.2. – С.1.

²⁴ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибране. – К., 1991. – С.490.

впровадити в досліді порівняльну методу»²⁵. Саме на спроби українського мислителя включити минувшину України у загальноєвропейський контекст звертає увагу німецька дослідниця А.В.Вендланд²⁶.

Утім, М.Драгоманов розглядає порівняльно-історичний метод не тільки у вузькому розумінні, тобто, суто як специфічний дослідницький інструментарій, а й у широкому сенсі, себто, у контексті вирізнення та окреслення свого інтелектуального становища щодо попередників і формулювання практично-політичних завдань. Ба більше, він обстоює тезу про *«поступове українство новоевропейське, космополітичне по думкам, та національне по формі, по ґрунту»*²⁷.

Виглядає, що компаративізм був вихідним положенням М.Драгоманова не тільки як фахового вченого-гуманітарія, а і як політичного мислителя з космополітичним мірилом вартості. Загалом він намагався не тільки досягнути національну минувшину крізь історію світової цивілізації, а й нав'язати політичні та громадські новації, приміром, популярні на Заході соціалістичні, анархічні й ліберальні ідеї.

Недаремно теза про співвіднесення української та європейської історії проходить наскрізним рефреном в авторських текстах, зокрема в епістолярії, у контексті політичних устремлінь тодішніх діячів. *«При цьому ми згадували Костомарова працю і говорили про те, яка фальшива кривобока виходить уся структура історії України, а значить і вся політика українська через те, що досі вільною наукою неосвічені відносини України до Московщини і стан її в Росії, – писав М.Драгоманов у листі до Старої Громади від 3–12 лютого 1887 р. – На цих розмовах, при котрих ми мусили споминати праці наших цензурних учених, я висказав, що вважав би для себе найбільшим щастям, як би я міг написати по-європейськи історію цивілізації на Україні, і що мою роботу над піснями і другими пам'ятниками нар. словесності (я показував гостю матеріали мої для порівнянного витовмачення легенд, новел, і т.ін. нам прийшлося говорити й про провал однієї моєї роботи такого характеру в однім цензурнім виданні) я вважаю за вступ до цієї праці»*²⁸.

Із такого ракурсу порівняльно-історичні студії постають як неодмінний компонент наукової та культурно-просвітницької програми М.Драгоманова. Відтак численні зауваги, коментарі, а подекуди й дошкульні інвективи розкидані в його текстах, часто-густо мають суспільно-політичну мотивацію. Не випадково він уважав, що *«доси навіть найученіші українські дослідчі народної словесності (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї порівняючого методу і дивились на витвори її, як на вповні самобитний продукт місцевого національного ґрунту»*²⁹.

Зазначимо, що М.Драгоманов розглядав М.Костомарова та П.Куліша не стільки як учених-словесників, скільки як *«політичних істориків»*³⁰! Це спостереження щодо

²⁵ Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія // Драгоманівський збірник. – Т.1. – С.122.

²⁶ Wendland A.V. Am Rande der Imperien: Mychajlo Drahomanov und die Anfänge einer europäischen Verflechtungsgeschichte der Ukraine // Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler / Hrsg. von G.Hausmann, A.Rustemeyer. – Wiesbaden, 2009. – S.227.

²⁷ Драгоманов М. Австро-руські спомини. – С.102.

²⁸ Архів Михайла Драгоманова. – С.333.

²⁹ Драгоманов М. Доповнення до Автобіографічної замітки. – С.392.

³⁰ М.П. [Павлик М.]. Історія розвідки М.Драгоманова про кровосумішку // Драгоманов М.П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М.Павлик. – Л., 1907. – Т.4. – С.186.

творчості чільних репрезентантів тодішнього українського історієписання виявляє тонке авторське розуміння пізнавальної ситуації 1870–1880-х рр. Зрештою, український інтелектуал-космополіт закидає брак компаративного методу не тільки М.Костомарову³¹ і П.Кулішчу³², а й В.Антоновичу, М.Дашкевичу, О.Огоновському, М.Сумцову та низці інших вітчизняних учених. Причому його застереження мають як культурно-просвітню та практично-політичну, так і академічну спрямованість.

Приміром, у його полемічних виступах на III Археологічному з'їзді у Києві (1874 р.) обстоюється думка, що саме порівняльний шлях наукових студій спростовує тезу про самобутність малоросійських пісень про кровозмішення³³. Причому фольклористична й етнологічна проблематика студій М.Драгоманова, зокрема зазначених праць³⁴, здебільшого розглядалася автором як можливість віднайти компаративні сюжети на українському ґрунті.

Будь-що-будь він намагався підважити націєцентричні візії. «Найперше, коли навіть допустити, що основа національностей щось незмінне, – підкреслює М.Драгоманов, – то й тоді історія кожної національності, се, між іншим, вказання на обопільний вплив між даною наукою й іншими, – так що історичний дослід напр. письменності якогось народу, в тім числі й усної словесності, *мусить бути інтернаціональний, порівняний*»³⁵.

Такий підхід до фольклорного й етнографічного матеріалу нав'язував дослідницькі практики західноєвропейських учених. Відтак М.Драгоманов уважав, що варто «*ввести мандрівний у вустах нашого народу словесний матеріал до кола європейського порівняльного дослідження*, котре допоможе відокремити чуже від нашого місцевого, національного»³⁶. Означені мотиви простежуємо і в багатьох інших заувагах М.Драгоманова, зокрема, адресованих В.Антоновичу, котрому колишній товариш по Старій Громаді закидав архаїчність мислення та поверховість зроблених висновків і спостережень.

Скажімо, відома розвідка В.Антоновича «Три національні типи народні» спричинилася до низки інвектив М.Драгоманова. «Наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли *всесвітній порівнявчий метод встерегатиме дослідувачів від скорих і поверховних висновків*, які робили старі націоналісти, навіть такі, як автор праці “Две русские народности”, й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно у “Правді” в очерку “Три національних типи народних”, котрого не можна без скандалу виголосити, напр., ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звітній науковому світові мові, напр., і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском “Две русские народности”», – наголошує історик³⁷.

³¹ Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. – Л., 1901. – С.24.

³² Погляд М.П.Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ (Коломия). – 1895. – №17. – С.264.

³³ Протоколи засідань с'їзду // Труды Третьего археологического с'їзду в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года: В 2 т. – К., 1878. – Т.1. – С.ЛІХ.

³⁴ М.П. [Павлик М.]. Історія розвідки... – С.145.

³⁵ Драгоманов М. «Живая Старина» // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л., 1906. – Т.3. – С.311–312.

³⁶ Драгоманов М. Предисловие. Замечания о систематическом издании произведений малорусской народной словесности (23 июня 1876 г., Вена) // Малорусские народные предания и рассказы. Свод М.Драгоманова. – К., 1876. – С.ХХІІІ–ХХІV.

³⁷ Драгоманов М. Чудацькі думки... – С.494.

На думку М. Драгоманова, обстоювання національної / народної своєрідності, попри результати новітніх європейських студій, лише шкодить як українській науці, так і визвольному рухові. Саме тому він обстоює тезу, що «в тій області історії цивілізації порівняні досліді встигли вже відкрити таку глибоку та різнородну обопільність між найдальшими щодо місця й часу народами, про яку ані догадувалися тоді, коли панувала націоналістична філософія, яка вважала за самостійний продукт національного творива все, що знаходила в культурі й словесности даної місцевости»³⁸.

Загалом компаративні процедури М. Драгоманова скеровані, передусім, на виявлення метафізичності, обмеженості, штучності, націєцентричних або т.зв. «самобутніх» пояснень та інтерпретацій у світлі тодішніх наукових і культурних новацій. Зокрема, український інтелектуал неодноразово згадував про порівняльно-історичний напрямок у тодішній європейській етнографії³⁹, про «теорії нової порівняної науки про фольклорний матеріал»⁴⁰, які руйнували романтично-народницькі уявлення.

У цьому сенсі показове ставлення М. Драгоманова до студії російського критика В. Стасова «Происхождение русских былин» (1868 р.), яка вирізнялася застосуванням порівняльно-історичного методу. «Д. Вл. Стасов перший приклав до билін методу зрівнюючу; зрівняв їх з епосом індійським, з піснями монгольськими, татарськими в Сибірі і дійшов до тієї думки, що великоруські биліни не руські, не національні, не самостійні, не мають нічого історичного, – стверджує рецензент. – Вони – незабуті шматки (розрядка М. Драгоманова – О.Я.) індійського епоса, компіляції з пісень середньої Азії і далекого Сходу»⁴¹.

Зазначені сентенції демонструють, що М. Драгоманов розглядав компаративний метод як специфічний засіб у ревізії архаїчних поглядів та старих народницько-романтичних візій. На думку П. Одарченка, він послуговувався цим методом для того, щоб продемонструвати хибність уявлень про неповторність національного фольклору⁴².

Із цієї перспективи М. Драгоманов неодноразово звертав увагу на порівняльні студії українських учених, які пов'язував із західними інтелектуальними впливами. «Ледве в останні часи, переважно під впливом *європейського порівняного методу у фольклорі*, – проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали, – почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харківської школи (Потебня, – котрий зрештою вів з тиха стару лінію німецько-російської науки 60-х років, – Сумцов та збирачі Манджура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Іванов і др.) та заграничної (Волков, В. Охримович і др.)», – зазначає історик у «Листах на Наддніпрянську Україну»⁴³. У такому

³⁸ Драгоманов М. Слов'янське оповідання про пожертвування власної дитини // *Його жс.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.3. – С.151.

³⁹ Драгоманов М. Матеріали й уваги про українську народну словесність // *Його жс.* Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Л., 1899. – Т.1. – С.128.

⁴⁰ Драгоманов М. Для починаючих фольклористів на Україні // Там само. – Т.3. – С.330.

⁴¹ Драгоманов М. Новий погляд на великоруський богатырський епос Влад. Стасова (Вестн. Европы за 1868 р. перші книжки) // Там само. – С.4.

⁴² Odarchenko P. Drahomanov as Folklorist // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – New York, 1952. – Vol.2. – №1. – P.34.

⁴³ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – Коломия, 1894. – С.59.

контексті компаративістика постає як один із найважливіших інструментів у творчості українського інтелектуала. Не випадково сучасні дослідники досить часто відводять М.Драгоманову місце критика та демістифікатора в українській історіографії другої половини XIX ст.⁴⁴

Утім, у дослідницькому інструментарії М.Драгоманова порівняльно-історичний метод відіграє неабияку роль і в його студіях із класичної давнини. Передусім історик означає цей метод як один із *«найбільш зручних та плідних прийомів у всіх науках»*⁴⁵. Водночас автор посилається на приклад англійського історика античності Дж.Ґрота як на *«взірець реставрації давнього політичного життя, шляхом порівняння з новим, і ставлення до давнього життя за тими же засадами, за якими сприймають і нове»*⁴⁶.

Зауважимо, що М.Драгоманов звертає увагу й на особливе значення цього методу у спростуванні різноманітних забобонів, упереджень, небилиць чи апологій у царині античної історії. Приміром, він підкреслює, що *«порівняльний метод вивчення повинен покласти край перебільшеному вихвалянню германських варварів щодо всіх дикунів земного шару»*⁴⁷. Схожі критичні мотиви повною мірою спостерігаємо в його текстах з обсягу українського історієписання. Натомість опоненти молодого історика, зокрема В.Більбасов, досить скептично відгукнулися про застосування порівняльного інструментарію в його магістерській дисертації⁴⁸.

Та, мабуть, найвиразнішим свідченням позитивістського походження компаративізму М.Драгоманова є його розумування про соціологічну підоснову порівняльно-історичного методу, котра дозволяє верифікувати фактографічні відомості у відповідній площині. *«Історична критика отримує в такому соціологічному методі допомогу в тих випадках, коли не існує ніяких даних для перевірки відомих свідчень про певне явище, – зазначає історик. – Ця допомога полягає в порівняльному методі, котрий є неминучим вислідом логічної, а не топографічно-хронологічної системи викладу»*⁴⁹. На його думку, підсумком порівняння різних пам'яток первісної культури має стати твердження про культурно-історичний, а не хронологічний зміст самого поняття «давня історія»⁵⁰.

Пізніше, у «Чудацьких думках про українську національну справу» М.Драгоманов гостро скритикував студію «Борьба культур и народностей в Литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшею» (Київ, 1884 р.), написану учнем В.Антоновича – М.Дашкевичем. Власне, опонент М.Дашкевича закидає йому брак виразного евристичного запиту, себто,

⁴⁴ Скельчик С.О. Національний міф чи історія: М.П.Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.306–307.

⁴⁵ Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.91.

⁴⁶ Там же. – С.94.

⁴⁷ Там же. – С.144.

⁴⁸ Бильбасов В. [Рец. на кн.] Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – Ч.1 // Университетские известия. – К., 1869. – №10. – С.3; Его же. Рим и Византия в трудах двух киевских историков (Иконников В. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К., 1869; Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – Ч.1 // Русский вестник. – 1870. – Т.90. – №11. – С.306.

⁴⁹ Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории // Його ж. Вибране. – С.80–81.

⁵⁰ Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории. – С.70.

окресленої компаративної вісі, навколо якої варто вибудувати порівняльний аналіз різних площин минувшини.

«Тільки ж, не глядячи на таке ім'я праці, – відзначає критик, – даремне б стали ви шукати в ній справдешню історію цивілізації, тобто порівняння порядків державних, соціальних, освітніх Польщі, Литви й Русі перед їх унією й у часі її, та показу, якому ступню європейської еволюції відповідав стан кожної з трьох країн в певні епохи»⁵¹.

В іншій студії він наголошував, що «порівняючий антропологічний дослід дуже підрізав старі націоналістичні думки про якість відмін, “начал” (елементів, принципів) клясичних, германських, слов'янських і т.д. і розширив думку про те, що відміни в порядках різних народів у різні часи мають характер лишень історичний (розрядка М.Драгоманова – О.Я.), при чому бувають і комбінації різних “начал”, тобто ступнів еволюції»⁵².

Таким чином, М.Драгоманов постулює тезу про розмаїття ступенів і форм культурно-історичного буття різних народів у межах однієї доби, тобто, впроваджує думку про співіснування різних відтінків чи стадій єдиної суспільної еволюції. Наведені зауваги виявляють уповні очевидні позитивістські компоненти його стилю мислення, зокрема, орієнтацію на широке зіставлення різних епох, еволюційну єдність і, заразом стадіальність у репрезентації суспільного розвитку, котра уможливила компаративізм як такий.

На думку О.Гермайзе, учений виходив із *«розуміння історичного процесу, як процесу універсального, однакового всюди по своїй соціологічній суті і неоднакового лише у формах вияву»*. Звідціля впливав у Драгоманова методологічний висновок, що історичні, як і взагалі соціальні з'явища, можна і слід студіювати й досліджувати тільки і виключно методом порівняльним»⁵³.

Інші дослідники наголошують на значній еволюції, котрої зазнала компаративістика українського вченого, що здолала шлях від звичайної аналогії до «складного синтетичного методу з використанням теорій міфологічної й антропологічної шкіл»⁵⁴. Окрім того, М.Драгоманов розглядав компаративний метод як такий, що дозволяє раціонально та логічно заповнити фактографічні лакуни, перевіряти сумнівні свідчення і т.п. Наприклад, він відзначав, що послуговуючись цим методом, можна визначити історичну добу до якої слід віднести ті чи інші факти, коли джерела є спотвореними чи фрагментарними⁵⁵.

Зазначимо, що тексти українського інтелектуала зорієнтовані на пошуки культурної підоснови, виявлення різних етнокультурних шарів, взаємовпливів, вкраплень, доповнень, метаморфоз у контексті співвідношення космополітичного та етнічного / національного. Саме у цьому сенсі дослідник формує евристичні запити до українського минулого.

Провідним елементом у компаративістиці М.Драгоманова, принаймні, на теренах етнографії, етнології та фольклористики, є поняття «кола» («кругу»), яке вживається для виявлення як подібних, так і відмінних прикмет. Ця дефініція

⁵¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки... – С.489.

⁵² Драгоманов М. Старі хартії вольности. – [Відень], 1915. – С.28 (прим.*).

⁵³ Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – №2/3. – С.129.

⁵⁴ Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова. – К., 1965. – С.48.

⁵⁵ Драгоманов М. Положение и задачи... – С.81.

зорієнтована на встановлення культурно-історичного змісту тієї чи іншої пам'ятки народної словесності, себто, висвітлення її походження, споріднених варіантів, запозичень, чужорідних включень, сюжетних аналогій і відмінностей тощо.

Вочевидь, зазначене поняття постало у руслі теорії «мандрівних сюжетів», «мандрівних історій» («зовнішньої міграції»), або, як називав її М.Драгоманов, «теорії переймання»⁵⁶. Власне, «мандрівна історія» (нім. *«wandernde Geschichten»*) позначала цикл («коло», «круг») оповідей, що «кочували» на різних національних / народних обширах⁵⁷. Об'єднуючою канвою таких циклів досить часто була сюжетна лінія, хоча часом провідну роль відігравали персонажі, побутові, культурні елементи, світоглядні трансформації, способи передачі, терени циркуляції і т.п.

У другій половині XIX ст. теорія «мандрівних історій» розглядалася як інтелектуальна контраверсія щодо концепцій міфологічної школи, котрі спиралася на романтичну естетику, зокрема, обстоювали тезу про доісторичну племінну єдність як основу міфотворення. Походження теорії «мандрівних сюжетів» зазвичай пов'язують зі студіями фундатора порівняльного літературознавства, німецького сходознавця та філолога Т.Бенфея.

Знаковою працею у соціогуманітаристиці другої половини XIX ст. вважають розлогу передмову Т.Бенфея до німецького видання найпопулярнішої санскритської збірки «Панчатантра» (1859 р.), в якій він уперше відзначив запозичення і трансформацію її сюжетних мотивів у фольклористичних традиціях та пам'ятках багатьох європейських народів. Відтоді розпочалося тріумфальне поширення теорії «мандрівних сюжетів» на європейських обширах, зокрема в імперії Романових. Праці Т.Бенфея неодноразово згадуються у текстах М.Драгоманова, а спостереження останнього щодо запозичення індійських сюжетів у низці слов'янських пам'яток нагадують розумування німецького вченого⁵⁸. Причому вже сучасники звернули увагу на драгоманівське захоплення «індійщиною», тобто, на невмотивовану генералізацію матеріалу у його фольклористичних та етнографічних розвідках⁵⁹.

Отож, донька українського мислителя Л.Драгоманова-Шишманова обстоювала думку про те, що «його наукові методи і стиль перебували під впливом німецької науки», а в наукових розвідках українського мислителя відчувався «стиль німецьких учених»⁶⁰. Не випадково важкуватість та багатослівність текстів М.Драгоманова відзначалася, як його сучасниками (О.Гольштейн)⁶¹, так і дослідниками (Д.Заславський)⁶².

У широкому сенсі «круг» у фольклористичних студіях М.Драгоманова виступає як своєрідна компаративна вісь чи площина, яка з'ясовує умови й можливості порівняння за тими чи іншими ознаками. Властиво те, що цей

⁵⁶ Драгоманов М. Замітки про слов'янські релігійні та й етичні легенди: II. Дуалістичне сотворіння світа // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.4. – С.277.

⁵⁷ М.П. [Павлик М.]. Історія розвідки М.Драгоманова про кровосумішку // Там само. – С.183.

⁵⁸ Драгоманов М. Слов'янські оповідання про народини Константина Великого // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.3. – С.218.

⁵⁹ Мишанич С.В. Фольклористична спадщина М.Драгоманова у світлі актуальних завдань українського народознавства // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К., 1991. – С.148.

⁶⁰ Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів про М.Драгоманова // Дзвін. – 1991. – №10. – С.140, 142.

⁶¹ Гольштейн О. Нові спогади про М.Драгоманова // Україна (Париж). – 1950. – №3. – С.172–173.

⁶² Заславський Д. М.П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. – К., 1924. – С.88.

допоміжний термін виконує роль відповідного етно- та соціокультурного маркера, який у сукупності з іншими «колами» витворює в уяві дослідника рельєфний візерунок певної пам'ятки.

Таким чином, «коло» окреслює як етнокультурні, так й універсальні (космополітичні, інтернаціональні) складові конкретної пам'ятки, різні культурні шари, зокрема первинний соціо- та етнокультурний пласт, який спричинився до її появи, способи запозичення і переробок, територію побутування і т.п. Зрештою, М.Драгоманов досить детально описував інструментальне застосування компаративних чи культурних «кругів» (нім. *«Kulturkreis»*).

«Порівняння тут повинно бути зроблено в кількох кругах різної величини променів: у крузі руським (велико-біло-мало-руським), у крузі слов'янським, у крузі арійським, юдським, нарешті в кругах тісніших і, так сказати, випадкових – у крузі області народів різного племені і різного ступня культури, що стикалися з нашим народом і передали йому, або переняли від нього певну частину матеріяла народної словесності, – наголошує вчений. – Докладне порівняння сього матеріяла у різних народів, порівняння як основних тем, так і їх розвитку в деталях, показало би і відмін у нашої словесності, і схожість її з іншими, а в останнім разі показало би, чи виходить ся схожість із коінциденції⁶³ чи зі спадщини із спільного колись, племінного скарбу, або чи (як се найчастіше буває) від перейняття при обопільному культурному впливі. Аж тоді, коли подібним чином буде досліджена наша народна словесність методом інтернаціонального порівняння можна буде говорити докладно про її національний (розрядка М.Драгоманова – О.Я.) елемент»⁶⁴.

Однак найважливішим є те, що певне «коло» вчений пов'язує з відповідною культурною добою, себто, розподіляє чи ранжує пам'ятки за різними відтінками історичного часу або стадіями суспільного розвитку. Відтак інструментальне призначення компаративістики М.Драгоманов убачав у тому, щоб *«поперед усього вибрати с тих половиць, через порівняний метод, загальнолюдські, загальноарійські, загальнослов'янські, загальнооруські, відділити пословиці переняті, і одержаний таким способом чисто місцевий останок треба конче, в свою чергу, розділити по епохам культурної історії народу і по місцям його побуту, лісовим, степовим і т.д. Аж тоді можна буде зробити наукову характеристику світогляду українського народу по пословицям, у зв'язку, звісно, з іншими матеріялами для такого предмету»*⁶⁵.

Такі міркування М.Драгоманова виказують його уявлення про еволюційну єдність культурно-історичного руху і, водночас, просторове розмаїття етнокультурних варіацій, які часто-густо нав'язують соціологічне трактування. Більше того, авторські розумування про «культурні кола» почасти нагадують дослідницькі стратегії раннього дифузійнізму кінця XIX – початку XX ст. у культурній антропології, котрі спиралися на ідею «територіального переміщення» (дифузії) культурних взірців. Відтак ці думки свідчать, що еволюційні канони були вже затісними для концептуалізації українського мислителя.

⁶³ Від нім. *«Koinzidenz»* – збіг, збіжність.

⁶⁴ Драгоманов М. Матеріали й уваги про українську народню словесність. П. Стенька Разін – козак Гарасим // *Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова...* – Т.1. – С.144–145.

⁶⁵ Драгоманов М. Про науковий дослід русько-українських народних пословиць // Там само. – С.51.

Власне, М.Драгоманов досить виразно розрізняв дослідницькі практики звичайного етнографа-збирача та вченого-інтерпретатора. «А вже *хто хоче робити з матеріалу виводи, то мусить бути образованим соціологом*. Тепер мода на порівняння. Ціль порівняння все таки показати і подібність, і різницю, — наголошує М.Драгоманов у листі до М.Павлика від 10/22 лютого 1895 р. — Коли хто порівнянням хоче вказати, що певне оповідання — зайшло, то мусить старатись добитись того, — де перше місце зародження його, при яких культурних обставинах, як воно далі пішло в путь, при яких обставинах воно всвоювалось другими народами і що воно нарешті в них означає»⁶⁶.

Проте алгоритм уживання порівняльного методу у його текстах видається достатньо складним, оскільки в жодному разі не зводиться лише до спрощеної фіксації подібностей і відмінностей у територіальному розрізі. Натомість компаративна процедура М.Драгоманова спрямована й на виявлення та освітлення бічних варіантів, зокрема, передбачає з'ясування мотиваційної канви, врешті-решт первісної культурної основи.

На його думку, «порівняння треба зробити острійше й систематичніше, а власне воно мусить мати на оці найперше основні особливості варіантів, причому варіанти треба розділити по географічній близості сторін, де вони записані. Після того для кожної сторони треба розділити на основні й сторонні, які затрогували *основні мотиви й розвили другорядні* (процес, через який варіанти стають подекуди зовсім самостійними піснями), а так само й перехід подробиць одної пісні в другу (процес, через який зближаються пісні різні щодо основи своєї теми). При тому треба звертати увагу на географічне розповсюдження тих другорядних і третьорядних варіантів і їх подробиць»⁶⁷.

Загалом автор досить виразно формулює свої евристичні запити, які часто густо генералізує до пошуків початкового взірця. У листі до О.Огоновського від 8 (20) квітня 1894 р. М.Драгоманов досить докладно викладає свої міркування щодо компаративістики та, кінець-кінцем, підкреслює, що «*порівняний дослід мусить дійти до першого джерела всякої теми*, прослідити її дороги, показати, як вона перемінилась по дорозі і нарешті показати національні одміни варіантів»⁶⁸.

Видається, що таке зацікавлення сюжетною канвою пам'яток народної словесності спрямоване на виявлення різних культурних шарів, які спричинилися до їх побутування. Причому учений розглядав як соціокультурні умови, так і художньо-естетичні чинники, які призвели до появи та подальших перетворень того чи іншого твору.

Таким чином, М.Драгоманов стверджує, що «порівняний дослід оповідань мусить мати на оці *не лише схожість їх основ, але й схожість і різницю подробиць*. Окрім того, в питанні про первісну батьківщину певного оповідання та про ті зміни форми, які воно діставало в своїм русі по різних країнах, мусить бути звернена особлива увага на різні побутові вмови, починаючи з географічних. *Лише таким чином можемо встановити генезу оповідань, які знаходяться у*

⁶⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М.Павлик, видав др. Л.Когут. — Чернівці, 1911. — Т.8. — С.201.

⁶⁷ Драгоманов М. «Живая Старина» // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т.3. — С.314–315.

⁶⁸ Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М.Павлик. — Л., 1901. — Т.1. — С.174.

*ріжних народів, і доказати їх дійсне свояцтво, та й відділити оповідання туземні в певних строках від перейнятих*⁶⁹.

Властиво те, що ці зауваги демонструють зорієнтованість автора на висвітлення та інтерпретацію сюжетних перетворень, в яких географічна площина, хоч і посідає поважне місце, проте співіснує з культурними, природними, соціальними, етнічними, політичними та іншими чинниками.

Скажімо, розглядаючи етнографічні студії відомого українського етнографа М.Сумцова, М.Драгоманов закидає йому однобічне застосування порівняльного методу, яке обмежується, головним чином, дійовими особами чи фактографічними подробицями. Натомість критик тримається думки, що для науки було б більше користі, «коли б д. Сумцов прослідив, напр. говорячи про байки і апологи т. зв. *животного епосу*, не особи *животних*, а самі *фабули* (розрядка М.Драгоманова – *О.Я.*), в чім вони сходяться у *ріжних народів*, в чім *ріжняться*, які з них мусіли скластись в *ріжних країнах* відповідно їх клімату, географії, землі, фауні, звичаям, історії, – а які запозичені були у *других народів*»⁷⁰.

Отож, порівняльне висвітлення сюжетних ліній, компаративний аналіз самобутніх і запозичених елементів дозволяють М.Драгоманову диференціювати пам'ятки народної словесності за різними «категоріями схожості». Причому цей авторський розподіл, з одного боку, спирався на ідею еволюційної єдності світу історії, яка переходить або досягає відповідних стадій (фаз) суспільного розвитку, у широкому розумінні певного рівня цивілізації, проте, з іншого боку, не виключав взаємозасвоєння, запозичення, сприйняття, переробки, перетворення тих чи інших культурних компонентів, мотивів, побутових подробиць тощо.

Зрештою, М.Драгоманов вважає, що різноманітні культурні подібності можна вложити у дві категорії схожості: «1) *схожі через схожість людської природи, особливо через однаковий рівень розвою*, 2) *схожі через безпосереднє переймання одного народу від другого*, через перехід творів словесності як дорогою письменною, так і устною»⁷¹. Зауважимо, що наведені «категорії схожості» М.Драгоманова вельми нагадують тезу вищезгаданого Е.Фрімена про «два роди аналогій»⁷², що тяжіють до позитивістських стильових канонів. Та й посилення на студії Е.Фрімена побутують у текстах українського інтелектуала.

Проте перенесення еволюційно-соціологічних канонів на терени фольклористики й етнографії у текстах М.Драгоманова досить часто спричиняло надмірну, часом спонтанну генералізацію певних історико-культурних контактів, а схожість сюжетів і мотивів фольклору сприймалася дослідником як незаперечний вислід відповідних запозичень⁷³.

Утім, у висвітленні й інтерпретації процесів, явищ, фактів з обсягу культурної минувшини український учений був усе ж таки більш гнучким, аніж більшість адептів та прихильників позитивістського історієписання, позаяк визнавав широке розмаїття етнокультурних форм, попри їх спільну еволюційну основу.

⁶⁹ Драгоманов М. Замітки про слов'янські релігійні ... – Т.4. – С.282.

⁷⁰ Драгоманов М. Наукові методи пр. Сумцова // Жите і слово (Львів). – 1894. – Т.1. – №1. – С.152.

⁷¹ Драгоманов М. Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини. – Т.3. – С.150.

⁷² Фриман Э. Сравнительная политика... – С.22.

⁷³ Мишанич С.В. Фольклористична спадщина М.Драгоманова у світлі... – С.148.

Мабуть, традиційний скептицизм М.Драгоманова уберегав його від апологетичного звеличення як певних теорій, так і інструментальних засобів. «Задля того, *аби не захопитися доктринерством школи і не впасти в натягання, треба доконче при порівнянні досліді особливо звертати увагу не лише на основи оповідання, але й на подробиці*: розвій теми, побутові риси, географічні та й історичні вказівки, тенденцію й т.п.», – відзначає вчений⁷⁴.

Який же вислід компаративістики М.Драгоманова? Що саме прагне віднайти український учений, послуговуючись порівняльним методом у сфері фольклористики й етнології? Передусім це – різноманітні культурні смисли, які переходять за циркуляцією пам'яток народної словесності. Недаремно М.Драгоманов акцентує увагу на певних культурних запозиченнях та трансформаціях у контексті української історії, що виявляють етнокультурну взаємодію народів / націй на різних відтинках суспільної еволюції. Приміром, у передмові до «Исторических песен малорусского народа», написаній спільно з В.Антоновичем, обстоюється думка про потребу визначення «*ступеня культурних зносин малорусів з іншими народами, безпосереднього й опосередкованого*»⁷⁵.

У подібному сенсі М.Драгоманов формулює свій запит до української минувшини і в іншій студії. «Коли ми будемо мати докладний порівняно-історичний дослід про українські народні пісні, то між іншим ми будемо в стані судити про *ступінь культурної стичности України з Заходом і про ту роль посередника, яку вона грала сім згляді і для Східної Руси*»⁷⁶. Крім того, учений обстоює думку про побутування різноманітних соціо- та етнокультурних контактів на обширах української минувшини від часів античності до ранньомодерної доби. Іноді М.Драгоманов зупиняється на тих культурних перехресчуваннях чи мутаціях, яких зазнавали пам'ятки народної словесності під час свого «мандрування», зокрема, наголошує на географічно-просторових контекстах таких запозичень і перетворень.

«Порівняний дослід народної словесності показує нам *розпросторення пантеїстичної буддійської етики в стороні монотейстичних і навіть спіритуалістичних релігій, магометанських і християнських, дає нам примір того, як поганські міти перероблялися у легенди й життя християнські*, – відзначає М.Драгоманов. – Спеціально він показує нам, що величезний процент того матеріяла, котрий годував фантазію народів Європи, прийшов до них із Азії та Африки тоді, коли ті сторони взагалі стояли культурно вище від сторін Європи, хоть своєю дорогою й ся остання відплатила в македонську епоху певну частину свого довгу своїм учителям, котрих вона так рішучо випередила за останні два–три століття, через що тепер сама стає їх учителькою»⁷⁷.

Проте не меншу вагу, на думку вченого, має й з'ясування тих чи інших причин схожості, себто, осягнення відповідних соціокультурних передумов й обставин, які уможливили спільні риси, мотиви, персонажі і т.п. «Такого рода

⁷⁴ Драгоманов М. Слов'янські переробки Едіпової історії // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.4. – С.7.

⁷⁵ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловие // Исторические песни малорусского народа. – К., 1874. – Т.1. – С.XVII.

⁷⁶ Драгоманов М. Відгук лицарської поезії в руських народних піснях // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.1. – С.84.

⁷⁷ Драгоманов М. Корделія-Замурза. Літературно-критичний уривок // Там само. – С.171–172.

докладні студії зробили останнім часом величезні успіхи в Західній Європі, як щодо оповідань місцевих, так і щодо оповідань поза-європейських», – наголошує вчений⁷⁸.

Часом компаративістика М.Драгоманова висвітлює не тільки циркуляцію самих пам'яток, а й буття їх «носіїв», тобто, національних репрезентантів тих чи інших культурних, мистецьких, громадських практик. Приміром, він зіставляє французьких труверів і жонглерів з українськими кобзарями й лірниками⁷⁹.

Утім, класичною давниною, фольклористикою та етнологією сфера застосування компаративістики в дослідницьких практиках М.Драгоманова не обмежується, позаяк вона охоплює й царину політичної історії. Дехто з його сучасників навіть обстоював думку, що український мислитель найліпше вживав порівняльно-історичний метод саме у політичних студіях⁸⁰.

Зауважимо, що М.Драгоманов як інтелектуал другої половини ХІХ ст. загалом поділяв позитивістські уявлення про минувшину як порівняльну площину щодо тодішньої сучасності. Тим більше, що в такому світобаченні різноманітні часові пласти світу історії сполучалися універсальною соціологічно-еволюційною підосновою.

Зрештою, політична публіцистика М.Драгоманова виявляє низку різноманітних і доволі оригінальних сюжетів, в яких автор послугується компаративістикою. Зазвичай він уживає порівняльний метод для того, щоб пояснити прихований сенс тих чи інших політичних подій, передумов, обставин, явищ, дошукуючись їх аналогій на теренах європейської історії.

Іноді М.Драгоманов прагне продемонструвати природність певних трансформацій, приміром, періодів суспільно-політичної реакції, котрі змінюють епохи громадського піднесення. Більше того, він намагається віднайти в історії достатні підстави для оптимістичних настанов стосовно драматичних подій або ситуацій, зокрема, спричинених урядовою політикою в імперії Романових.

«Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвинутисть найкрайніший песимізм, – зазначає автор у «Листах на Наддніпрянську Україну». – Але ж думаємо, що власне *історичні дослідди й порівняння можуть побороти той песимізм, з котрим жити активно не можна*»⁸¹. Однак, посідаючи становище публіциста чи громадсько-політичного діяча, М.Драгоманов здебільшого досить коректний та обережний у таких зіставленнях, зокрема, добре усвідомлює їх обмеженість і релятивність.

Приміром, розглядаючи терористичні акти російських народників кінця 1870-х – початку 1880-х рр., він формулює свій компаративний запит у контексті пошуку тих причин, які спричинилися до радикалізації революційного руху. Відтак М.Драгоманов акцентує увагу на політичній мотивації тодішніх терористів, яку часто-густо в російській та іноземній пресі пов'язували із засвоєнням європейських соціалістичних чи анархічних доктрин (марксизм,

⁷⁸ М.П. [Павлик М.]. Історія розвідки... – Т.4. – С.184.

⁷⁹ Драгоманов М. Два українські «фабльо» та їх жерела (Нарис із історії загальної порівняної літератури) // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.2. – С.67.

⁸⁰ Стаття Віссаріонова «Огляд літературної і політичної діяльності М.П.Драгоманова» // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. – Л., 2001. – С.361.

⁸¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.81.

прудонізм, бакунізм та ін.). На його думку, погляди російських революціонерів виявляють «разючу аналогію з ідеями, поширеними в Англії за часів страти Карла I та апологій Мільтона, або з настроями у Франції, коли судили Людовіка (Луї) Капета, або в Німеччині за часів убивства Коцебу (1819)»⁸². Зазначимо, що ці подібності М.Драгоманов виводить не тільки з досвіду особистого спілкування з революційними діячами, а й з вивчення тодішніх нелегальних прокламацій. «Це швидше промови якобінців XVIII століття і навіть гугенотів і пуритан XVI та XVII віків», – підкреслює історик⁸³.

Проте М.Драгоманов не обмежується лише констатацією схожості мотивів у революційних рухах різних епох, а й акцентує увагу на їх спільному соціокультурному підґрунті. «Росія нині перебуває перед вирішенням того питання про обмеження самовладдя спадкової монархії, котре Англія вирішувала в XVII в., Франція в XVIII в., а німецькі держави в першій половині XIX ст.», – наголошує вчений⁸⁴. Отож, причини переродження російських народників-пропагандистів у революціонерів-терористів М.Драгоманов убачає не в тодішніх європейських соціалістичних чи анархічних впливах, а в тих соціокультурних передумовах, що склалися в імперії Романових. Зокрема, він акцентує увагу на відсутності базових громадянських прав і свобод, репресивні заходи царату, скостенілість бюрократичного апарату і т.п.

Власне, схожість соціокультурних трансформацій, пов'язаних із гострими суспільними потребами в обмеженні монархічної влади у ретроспективі європейської минувшини та тодішньої російської сучасності, й складає компаративну вісь М.Драгоманова. Саме у цьому контексті автор пропонує шукати пояснення радикалізації російського революційного руху, позаяк вважає його «виключно політичним (курсив М.Драгоманова – О.Я.), схожим із тими (рухами – О.Я.), котрі проминули держави Західної Європи, одні в XVI та XVII століттях, інші в XVIII, Німеччина й Австрія до 1848 р., Італія до 1859 р.»⁸⁵.

Такі сентенції виказують не тільки уявлення М.Драгоманова про еволюційну єдність та цивілізаційну конечність суспільних перетворень, а й виявляють його розуміння мінливості й багатоманітності історичних форм, різних способів їх розгортання у просторі та часі. У цьому сенсі надзвичайну цікавість становлять компаративні паралелі М.Драгоманова стосовно російської та європейської історії, позаяк вони репрезентують не тільки прогностичну скерованість його стилю мислення, а й масштабність авторської концептуалізації.

Зазвичай український учений відносив Московське царство до монархій східного та середньовічного типу⁸⁶. Причому М.Драгоманов уважав, що низку таких рис успадкувала й Російська імперія, що наближало її у політичному плані до Візантії, історія якої «уславилася» перманентними палацовими інтригами

⁸² Драгоманов М. Тиранобійство в России и поведение западной Европы // *Его же. Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора.* – Париж, 1906. – Т.2. – С.349.

⁸³ Там же. – С.357–358.

⁸⁴ Драгоманов М.П. Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление // *Его же. Собрание политических сочинений.* – Т.2. – С.682.

⁸⁵ Драгоманов М. Тиранобійство в России... – С.357–358.

⁸⁶ Драгоманов М. Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. – Женева, 1889. – С.53.

й заколотами. Відтак, порівняльною площиною у цьому випадку слугує рівень легітимності монаршої влади, конституціоналізму та їх впливу на політичну минувшину тієї чи іншої країни.

«З новоевропейських великих монархій до типу Візантії найбільше приближається Росія, в котрій з 23 царів від початку московського однодержавства при Івані III до наших часів (1462–1881) убито було 6 царів (та 2 наслідники престолу), умер на чужині скинутий цар 1 (та 1 наслідник престолу вмер у тюрмі), та окрім того ще вступило на престол через “двірцевий переворот” 4 царі, – всього на 23 царів 14 переворотів, з котрих 12 так званих дворцевих», – відзначає історик⁸⁷.

Водночас М.Драгоманов порівнює Росію з іншими європейськими монархіяма, передусім із Францією й Англією. «Примір середньовічного, християнсько-феодалного легітимізму показує аж до самого XVIII ст. Франція, де з 33 королів від Гугона Капета до Людовіка XVI (987–1792) убито було тільки два королі, вже в XVI–XVII в., і то з релігійного фанатизму, поки нарешті в 1793 р. 1 король був присуджений на смерть народнім собором, після чого Франція вступила в добу новітніх революційних переворотів (3 республіки, 2 імперії, 2 конституційні королівства)», – наголошує український інтелектуал⁸⁸.

Та найвиразніше архаїчність російської політичної системи постає у світлі минувшини Британської імперії, котру М.Драгоманов уважав «найпоступовішою» європейською країною, зокрема у сенсі впровадження конституціоналізму. «Англія і в сему показує оригінальну варіацію загальноевропейської історії: тут з 35 королів від часу Вільяма Завоювателя (1066) по династичним причинам було скинутих 3 королі (з котрих 2 були вбиті в тюрмі, 1 в битві з противником), при участі парламенту було скинуто 4 королі (з котрих 2 убито в тюрмі, одного покарано на смерть парламентом, 1 умер на чужині). Із часу конечної установи парламентської управи, після революції 1688 р., Англія стала приміром новітнього легітимізму, конституційного, при котрому монарх мусить бути верховним символом законотвірної держави і навіть сторожем конституції перед партіями, – зазначає історик. – Інтересно, що і в Росії найбільше було легітимізму при трьох перших Романових (1613–1682), коли царі часто скликали земські собори»⁸⁹.

Де ж пролягають витоки таких різних національно-державних варіацій минувшини? Чому саме у західноєвропейських країнах конституціоналізм став неодмінним атрибутом політичного буття, а в Російській імперії, навпаки, – залишився на маргінесі суспільного життя? Зауважимо, що М.Драгоманов уникає простих й однозначних відповідей на ці питання, проте дошукується їх на ниві компаративістики. Утім, визнаючи типологічну спорідненість Російської і Візантійської імперій, він не підносить ці спостереження до провідних положень концептуалізації про виїмкову православну цивілізацію та її особливий історичний шлях і т.п., що споглядаємо в численних писаннях багатьох мислителів XIX–XX ст.

На його думку, засадна різниця між західноєвропейськими варіаціями та

⁸⁷ Драгоманов М. Старі хартії вольности. – С.27.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

російською версією минувшини пов'язана з відмінними темпами історичного розвитку. «Головна відмінність історії московського ладу від історії споріднених йому європейських устроїв зовсім не якісного характеру і полягає лише у відносній відсталості його різновидів, котра пояснюється запізнілістю появи Московської держави на історичній сцені», – стверджує історик⁹⁰. Так постає теза М.Драгоманова про уповільнений розвиток Росії порівняно із Західною Європою. Це положення автор виводить шляхом зіставлення ключових, точніше переломних, моментів політичної історії Росії та Франції, які і складають провідну компаративну вісь у візії українського мислителя.

Зазначимо, що М.Драгоманов категорично відкидав порівняння імперії Романових зі Сполученими Штатами, позаяк «царська історія Московщини не дала тій державі стати мужицькою навіть і такою, як Північно-Американська Спілка, з котрою іноді рівняють Росію легкодуми»⁹¹. Натомість він уважав за доцільне порівнювати Московщину-Росію, переважно з Францією, меншою мірою – з Пруссією-Німеччиною. Вочевидь, доцільність зіставлення минулого Росії з історією Франції спиралася на декілька авторських міркувань. Передусім це – певні паралелі в аграрній історії, величезний бюрократичний апарат і централістична організація державного управління обох країн тощо. Та найбільше до конструювання цієї компаративної площини прудоніста й соціаліста-федераліста М.Драгоманова спонукали російські революційні практики кінця 1870-х – початку 1880-х рр., які він оцінював як яacobинсько-централістичне переродження.

На початку 1880-х рр. М.Драгоманов неодноразово висловлює у своїх текстах, зокрема, в одній із найвідоміших праць – «Историческая Польша и великорусская демократия», – думки про те, що тогочасна ситуація в імперії Романових нагадує становище у Франції напередодні 1789 р.⁹² Зрештою, зацікавлення історією Франції в компаративному сенсі простежується у творчості багатьох російських учених-гуманітаріїв кінця XIX – початку XX ст. Більше того, соціокультурні впливи, які скеровували тодішні дослідницькі інтенції до французького середньовіччя та ранньомодерної доби були настільки потужними, що склалася російська (іноді її означають як російсько-українська) школа істориків у вивченні французької аграрної історії (П.Виноградов, М.Кареев, М.Ковалевський, І.Лучицький та ін.)⁹³.

Утім, М.Драгоманов не виключав й іншої, бічної порівняльної вісі Росія – Пруссія / Німеччина. Причому підставою для побудови такої компаративної площини слугував земський рух на обширах імперії Романових у пореформену добу та його реформаційні потуги й очікування. «Росія після-севастопольська перебувала в такому ж становищі, в якому була Пруссія після Тільзитського миру», – наголошує автор. – І тому в ній розпочалося, і в суспільстві, і в більш просвіченій частині уряду, рух, уповні аналогічний тому,

⁹⁰ Драгоманов М.П. Либерализм и земство в России. – С.45.

⁹¹ Драгоманов М. Україна і центри (Замість фельстона і бібліографії) // Громада. Українська збірка / Впорядкована М.Драгомановим. – Женева, 1878. – №2: Звістки про Україну 1876–1877. – С.459.

⁹² Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881. – С.451.

⁹³ Фролова И.И. Значение исследований Н.И.Кареева для разработки истории французского крестьянства в эпоху феодализма // Средние века. – Москва, 1955. – Вып.7 – С.316–318.

який був у Пруссії за доби Штейна»⁹⁴. Відзначимо, що ще одна компаративна паралель стосовно Німеччини та Росії у публіцистиці М.Драгоманова постає у контексті зіставлення урядової політики русифікації й германізації на околицях цих імперій. Згадаємо, приміром, його відому студію «Восточная политика Германии и обрусение» (1872 р.)⁹⁵.

Недаремно сучасні дослідники обстоюють думку про два сценарії розвитку Росії у візії М.Драгоманова – яacobинсько-французький та прусько-німецький (ліберальні реформи проведені згори)⁹⁶. Проте від початку 1880-х рр. український мислитель здебільшого орієнтується на «французьку модель» у своїх компаративних експериментах, конструює її з перспективи конституціоналізму зокрема та соціальної історії загалом.

На думку М.Драгоманова, існує щонайменше чотири «критичні точки» історичного розвитку Росії та Франції в контексті конституціоналізму: «Виокремлення Франції з Каролінгського конгломерату в 843 р. Виокремлення Владимирсько-Московського князівства зі старо-російської (“старо-руської” – О.Я.) політичної системи – 1243 р. *різниця у 400 р.* Остаточне утворення États-Généraux⁹⁷ у Франції – 1302 р. Перший земський собор у Московській державі – 1550 р. *різниця у 248 р.* Останнє зібрання États-Généraux 1614 р. Останній земський собор 1698 р. *різниця у 84 р.* Спроби скликання États-Généraux за часів Фронди протягом 1649–1651 рр. Спроба обмеження самодержавства імператриці Анни 1730 р. *різниця у 79 р.*»⁹⁸.

Відзначимо, що М.Драгоманов не тільки констатує поступове скорочення часової різниці між «переломними» подіями в історії обох країн, а й висловлює припущення, що скликанню нових Генеральних Штатів 1789 р. у Франції мало відповідати аналогічна подія в російській історії – скликання новітнього Земського собору⁹⁹. Та більше, він тримається думки про різні темпи суспільної еволюції, які вможливають відмінну часову тривалість історичних стадій-епох («ступенів»). «Ми навіть не думаємо, щоб країна, яка так зосталась позаду, як Росія од Європи, *безпремінно мусила так же довго проходити всі ті ступні, які проходили передні країни...*», – підкреслює М.Драгоманов¹⁰⁰.

Проте конституювання модерного Земського собору чи якогось його аналогу так і не сталося! М.Драгоманов пояснює цю несподівану метаморфозу суперечливими соціокультурними впливами європейської історії на російську минувшину, зокрема Французької революції кінця XVIII ст., в яких імперська влада та придворна камарилья вбачали безпосередню загрозу для себе. «Московська, а потім петербурзька історія Росії з XVII ст., йдучи по тій дорозі, по котрій ішла, напр., історія Франції в часи від Ришельє до 1789 р., виробила над народами Росії, починаючи з великоруського, абсолютно бюрократичний державний

⁹⁴ Драгоманов М. Либерализм и земство в России. – С.59.

⁹⁵ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // *Его же*. Политические сочинения. – Москва, 1908. – Т.1: Центр и окраины. – С.1–219.

⁹⁶ Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С.406.

⁹⁷ Генеральні Штати (фр.).

⁹⁸ Драгоманов М.П. Либерализм и земство в России. – С.45–46.

⁹⁹ Там же. – С.46.

¹⁰⁰ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // *Його ж*. Вибране. – С.413.

уряд, котрий не пуска до політичного життя громади й народи, – зазначає історик. – Це, як видно по примірам других держав Європи, тільки певний період в історії Росії, котрий мусить скінчитись і перейти в другий – період державного уряду громадського й народного»¹⁰¹.

Та цього не сталося! Натомість у добу Миколи I, за візією українського діяча, відбулося сполучення «старого московсько-візантійського царизму» з «новітнім контрреволюційним диктаторством», котре паралізувало суспільний розвиток у Росії¹⁰².

Вочевидь, такі компаративні узагальнення і навіть прогностичне передбачення М.Драгоманова спиралися на позитивістські уявлення про еволюційно-стадіальне представлення світу історії. Однак, незважаючи на обстоювання еволюційної єдності минувшини, український інтелектуал виводить тезу про уповільненість російського історичного процесу, послуговуючись не тільки зіставленням знакових політичних подій, а й з перспективи порівняння соціальної історії на обширах Західної Європи та імперії Романових.

На його думку, «одна з відмінностей Московського царства від західноєвропейських монархій полягала якраз у тому, що в останніх монархізм допомагав звільненню мас народу від феодалної аристократії і майже завершив цю роботу до початку визвольного періоду, тоді як у Московії і згодом у Росії XVIII в., саме у самодержавно-монархічний період, селянство було закріпачено духовенством та служивим дворянством. Ця обставина може бути пояснена колонізаційними та військовими відносинами на Східно-Європейській рівнині, де, напр., Московське царство XVI–XVII в., будучи за політичним віком однолітком Франції за королів Валуа, у цьому відношенні відповідало Франкській державі за часів Меровінгів та Каролінгів, – ось чому основа феодалізму, роздавання земель служивим людям, з усіма її наслідками, продовжувалася в Московії та Росії навіть до XIX в., – а в інших формах, триває й до нашого часу»¹⁰³.

Варто підкреслити, що М.Драгоманов уважав помісне землеволодіння підосновою російської соціальної та політичної минувшини, котра гальмувала суспільну еволюцію, тобто, не давала імперії здолати відповідні стадії розвитку. Не випадково історик зауважує, що «Московське царство з самого XIV ст. і доси не перестає завойовувати сусідні краї обік себе і тим воно різниться од усіх других держав в Європі, котрі більше-менше вже давно увійшли в береги. Московське царство через це од самого XIV ст. і доси робить те, що інші держави по неволі закінчили коло XIV ст., себто роздає лени своїм служилим людям (розрядка М.Драгоманова – О.Я.), і в московських, і в немосковських землях і плодить, значить, властне “поместный элемент”»¹⁰⁴. Такі розмірковування український інтелектуал резюмує у досить категоричному вислові: «Росія – сама панська земля в Європі»¹⁰⁵.

¹⁰¹ Драгоманов М. «Сонячний промінь» (Повість Василя Чайченка. – Зоря, 1892. – №№11/22) // Його ж. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.2. – С.389–390.

¹⁰² Драгоманов М. Либерализм и земство в России. – С.48–49.

¹⁰³ Там же. – С.48.

¹⁰⁴ Драгоманов М. Україна і центри... – С.460.

¹⁰⁵ [Драгоманов М.]. Народні школи // Громада. Українська збірка. – №2. – С.213.

Більше того, соціальна історія Росії продукувала й інші аналогії, які широко побутують у політичній публіцистиці М.Драгоманова. Зокрема, автор порівнював передачу великих земельних володінь у Чорногорії початку 1880-х рр. місцевій аристократії з подібними соціальними практиками в Росії XVIII ст. «Це роздавання земель у новонабутих землях на південному кордоні Чорногорії не народу, а придворним, чи не нагадує воно зроблену в значно більших масштабах роздачу земель Катериною II у “Вільностях Війська Запорізького”, перетворених Потьомкіним у Новоросію?», – риторично запитує вчений¹⁰⁶.

Наведені сентенції свідчать, що М.Драгоманов як і більшість інтелектуалів другої половини XIX ст., хоч і спирався на ідею еволюційної репрезентації світу минушини, проте все ж таки тримався думки не тільки про відмінну тривалість окремих стадій чи епох, а й про неоднорідність різних площин історичного розвитку – політичної, соціальної, господарсько-економічної, духовно-культурної та ін.

Саме з ідеї визнання багатоманітності суспільної еволюції в різних сферах людського буття постає авторська думка про відмінні форми цього єдиного процесу, вислідом якої є теза про варіації чи різновиди європейської минушини (французька, німецька, англійська) та уповільнений / «запізнілий» розвиток Московщини-Росії. У широкому сенсі евристичний запит М.Драгоманова на ниві компаративістики, зорієнтований на досягнення можливих способів переходу від станового до громадянського суспільства, від монаршого абсолютизму до конституціоналізму, від всеросійської держави до держави націй, які нині зазвичай окреслюють як пошуки шляхів «запізнілої модернізації» мультинаціональної імперії Романових.

Утім, авторська констатація нав'язує ще одну порівняльну вісь у текстах М.Драгоманова у контексті зіставлення Гетьманщини та Московського царства / Російської імперії. Причому своєрідним мірилом такої компаративістики слугує т.зв. «ідеальний устрій». Український мислитель, як і П.Ж.Прудон, уважав, що до цього взірця наближалася тогочасна Швейцарія з її широким місцевим самоврядуванням¹⁰⁷. У такому світлі М.Драгоманов обстоював думку, що *«козацькі республіки старої України були набагато ближче до ідеального політичного устрою, ніж та російська імперія, в якій благоденствує Україна у наш час. Ці республіки мали свої недоліки і в минулому, проте все-таки вони були республіками, все ж таки, наприклад, Запоріжжя являло вповні демократичну общину, а при тому зовсім не виключно військову і навіть розбійницьку, зовсім не дику»*¹⁰⁸.

Крім того, учений акцентує увагу на тому, що система управління «козацьких республік» кардинально відрізнялася від імперської централізації. Зокрема, він підкреслює, що у *«Гетьманщині сотня була, щонайменше, у принципі самоврядною волостю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина такою ж областю, в якій поступово вироблялися і форми загальнонародного представництва»*¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Драгоманов М. Литературно-политические заметки. II. Абсолютизм и капитализм // *Его же. Собрание политических сочинений*. – Т.2. – С.564.

¹⁰⁷ Драгоманов М. «Царство Боже внутри вас» Л.Толстого. – К., 1907. – С.14.

¹⁰⁸ Драгоманов М. Литературно-политические заметки. VII. Страхи украинского сепаратизма // *Его же. Собрание политических сочинений*. – Т.2. – С.593.

¹⁰⁹ Там же. – С.593–594.

Це порівняння логічно підводило М.Драгоманова до тези про конфлікт між російським легітимізмом і централізмом та українською автономією XVII–XVIII ст.¹¹⁰ Проте український діяч не тільки пояснює реакційність і відсталість імперської системи уповільненістю темпів еволюції російської держави, а й наголошує на відповідних практично-політичних наслідках. Зокрема, він обстоює думку, що в «такій державі жити нікому не можна», а тим паче «немоковським народам»¹¹¹!

Зауважимо, що М.Драгоманов досить часто вишукував аналогії щодо знакових подій з обсягу різних національних історій, зокрема, прагнув крізь зіставлення досягнути їх суспільний масштаб і продемонструвати відповідний сенс. Саме у цьому руслі варто розглядати його розумування щодо Переяславського договору 1654 р., який він порівнював з Великою хартією вольностей 1215 р. і, заразом, із суспільними практиками Московського царства XVII ст. На його думку, «як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta libertatum), то вийде, що вони були не багато більше, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей»¹¹². Звідси й походить авторська теза, що козацький устрій був більше подібний до *«теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня російська імперія»*¹¹³.

Водночас М.Драгоманов звертає увагу на засвоєння різноманітних культурних і громадських елементів, які демонструють певні ролі українців в історичному бутті інших країн. Приміром, він висловлює думку про запозиччення запорізькими козаками таборового устрою від «чеських Таборитів, яким ходили допомагати наші волинці та подольани в XV в.»¹¹⁴.

Іноді М.Драгоманов уживає порівняння як своєрідний засіб політичної публіцистики з широкими історичними ретроспекціями. Такою, наприклад, є його політична сатира «Дионизий III С.-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы». Власне, це – сатирична аналогія між історією античних Сіракуз й Афін, яку свого часу пильно студіював М.Драгоманов¹¹⁵, та тогочасною імперією Романових. Причому імператор Олександр III і російський публіцист І.Аксаков, відомий як палкий прибічник «ідеальної монархії» і, заразом, автор проекту «самоліквідації дворянства», порівнюються із сіракузьким тираном Діонісієм I Старшим та його наставником – давньогрецьким філософом Платоном Афінським. За іронією долі, цього античного мислителя продали в рабство після його повчань щодо побудови кращої держави. Відтак, М.Драгоманов віднаходить чергову «аналогію» з тодішньою сучасністю. У 1878 р. І.Аксакова вислали з Москви за гостру

¹¹⁰ Драгоманов М. Германство на Востоке и Московщина на Западе // Там же. – С.503.

¹¹¹ Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова (Ответ на ответ «Голоса») // Там же. – С.300.

¹¹² Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) // *Його жс.* Вибране. – С.570.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Драгоманов М. Историческая Польша... – С.314.

¹¹⁵ Драгоманов М.П. Сиракузские тираны. Конспект лекций по древней истории [автограф 1867] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.1. – Спр.44072. – Арк.1–25.

критику політики Олександра II на Берлінському конгресі, що спричинила розділ Болгарії та інші зовнішньополітичні поступки імперії Романових.

Зауважимо, що навіть у цьому сатиричному нарисі М.Драгоманов напівіронічно «виправдовується» щодо побутування відмінностей означених персонажів, оскільки вони випливають з різниці «клімату, їжі та загального вигляду природи» – московської й афінської¹¹⁶. Цей стилізований пасаж виказує не тільки авторський скептицизм щодо різноманітних інтелектуальних спроб «виховання» тиранів, а й стосовно позитивістських уявлень про «всесилля» факторного аналізу («теорії факторів»).

Звісно, викладеними сюжетами не обмежується компаративістика М.Драгоманова, проте їх освітлення все ж таки дає певне уявлення про його дослідницький інструментарій, зокрема, стосовно стильових канонів його історичного письма. У позитивістських дослідницьких стратегіях призначення «порівняльних студій» здебільшого асоціюють із пошуками сутності історичних перетворень. У цьому сенсі М.Драгоманов посідає проміжне місце між дослідниками, які скеровані на т.зв. «відкриття» й формулювання законів суспільного розвитку, та вченими, котрі переймаються відтворенням винятково фактографічної «поверхні» світу історії.

Примітна риса компаративістики М.Драгоманова – своєрідна тотальність і всеосяжність у застосуванні цього дослідницького інструментарію, котра є вислідом космополітичних і просвітницько-гуманістичних настанов його світосприйняття. Тим паче, що становище українського інтелектуала на еміграції (іноді його зіставляють зі славнозвісною постаттю О.Герцена), зокрема, споглядання тодішньої європейської дійсності, котра різко контрастувала із суспільними й культурними практиками на обширах імперії Романових, продукувало «порівняльні експерименти».

Вихідна основа компаративних студій М.Драгоманова, безперечно, тяжіла до еволюційно-стадіальних конструкцій світу історії. Утім, український інтелектуал визнавав не тільки величезне розмаїття культурних, соціальних, політичних форм, темпів розвитку, неоднорідність розвою різних площин і сфер суспільного життя, а й навіть відмінну тривалість окремих стадій-епох, припускав можливості їх комбінації та співбуття в одному історичному часі!

Загалом він уникав жорстких і універсальних пропозицій на ниві концептуалізації світу минушини, передусім тих, які спричиняли одноманітне й лінійне представлення історії. Натомість його сценарії та варіації історичного розвитку європейських націй або країн нав'язують ретроспективні й прогностичні сюжети, котрі спираються на достатньо вмотивовані, окреслені і значною мірою однорідні евристичні запити (конституціоналізм, система державного управління, аграрний устрій, соціальна диференціація, політичне реформування і т.п.).

Звісно, у компаративістиці М.Драгоманова часом споглядаємо й ідеї лінеарності, приміром, коли йдеться про ті чи інші часові відтинки, якими визначається хронологічна локалізація «запізнілості» російського розвитку, порівняно з

¹¹⁶ Драгоманов М. Дионизий III С.-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы // *Его же. Собрание политических сочинений*. – Т.2. – С.467.

французьким або британським і т.п. У порівняльних сюжетах українського діяча побутують і численні практично-політичні мотиви, хоч автор і прагне посісти та продемонструвати космополітичне (проте не безстороннє!) становище щодо висвітлення й пояснення подій, фактів, явищ і процесів.

Іноді соціологічна підоснова компаративних експериментів М.Драгоманова призводила до надмірної генералізації його спостережень, узагальнень і висновків. Особливо це помітно у його фольклористичних та етнографічних працях, наприклад, у захопленні т. зв. «індійщиною» чи іншими «мандрівними історіями». Однак зазвичай учений прагнув стримано й обережно формулювати свої «порівняльні» висновки та узагальнення, зокрема, щодо типологічних подібностей, генетичних зв'язків, культурних контактів і т.п.

Вочевидь, межі еволюційно-стадіальної компаративістики були вже затісними для пізнього М.Драгоманова. Відтак його порівняльні студії поступово наближалися до критичної чи модернізованої версії позитивізму кінця XIX – початку XX ст., зокрема, у царині культурної антропології нагадували інструментарій, що тільки-но вимальовувався у річищі раннього дифузіонізму. Проте повністю подолати позитивістські засади історієписання українському інтелектуалу так і не судилося! На заваді став аж надто короткий вік його напруженого, інтенсивного й драматичного життя (1841–1895 рр.)...

The article lights up the usage of comparative-historical method in the M.Drahomanov works in the socio-humanities context of late XIX – early XX. Author considers the specific of the formation (especially instrumental feature) of comparative requests of Ukrainian scientist and substantiates the idea of staged-evolutionary basis of M.Drahomanov comparativistics.

